

ТАРИЙХЫЙ ДЕРЕКЛЕРДЕ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ– ЛИНГВОМӘДЕНИЙ БИЛДИРИЛИҰИ

С.Шынназарова,

*филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик
педагогикалық институты
Өзбекстан, Нөкис*

Аннотация. Мақолада қорақалпоқ тилидаги соматик фразеологизмлар анализ қилинган. Эталонлар, лингвокультуремалар, метафоралар ва фразеологизмларнинг лингвокультурологик бирлик эканлиги илмий далилланган. Фразеологизмларнинг тиллик хизматлари ҳақида илмий хулосалари берилган.

Калим сўзлар: соматик фразеологизмлар, семантика, эмоциональ ва экспрессив хизмати, эталон, экстралингвистик фактор, миллат ва маданият, кумулятив, лингвомаданиятшунослик

Аннотация. В статье анализируется соматическая фразеология в каракалпакском языке. Научно доказано, что стандарты, лингвокультуремы, метафоры и фразеологизмы являются лингвокультурологическими единицами. Даны научные выводы о лингвистической службе фразеологизмов.

Ключевые слова: соматические фразеологизмы, семантика, эмоционально-экспрессивная служба, эталон, экстралингвистический фактор, нация и культура, кумулятив, лингвокультурология.

Кирисиў. Адам баласы өз саналы өмири даўамында, ертеден инсаният тарийхының раўажланыўы менен ең дәслеп дөгerek-этирапындағы нәрселерди аңлаған, билген, түсиниклеринде ең дәслеп өзін, өз денесин танып билген. Тәбияттағы кубылыс, ҳәрекет өзгерислерди денесине, дене мүшелерине салыстырыў, аңғарыў арқалы белгили жуўмақ шығарған. Бул, әлбетте, тиллик бирликлерде дене мүшелерине қатнаслы бирликлердин дәслеп сөз формасында, еркин сөз дизбегинде, соңын ала турақласыўына алып келген. Сол себепли де, тилимизде турақласқан соматикалық бирликлер, теңеўлер, перифразалар, метафоралар қәлиплесип барыў менен, тилимизге терең енисип, сиңисип кеткен. Мысалы, муштай бала (көриниси, жасы киши бала), туўысқан – ет пенен тырнақ, көз бенен қастай жақын (туўысқаншылық, жақынлық), шаппаттай (киши жастағы бала) сыяқлы турақласқан бирликлердин пайда болыўында да қандай да уғымды салыстырыў, уқсатыў, мөлшерин билиў, ара қашықлығы, жақынлығы я

узақлығын аңлаў сыяқлы мәнилерди аңлаймыз. Демек, адамзат қәлиплесиў басқышларында мийнет пенен шуғылланған, бир-бириниң пикирлерине қосымша өз реакцияларын билдирген, бул да өз гезегинде, тиллик ассоциялардың жүзеге келиўине себепши болады. Сонлықтан, қандай да пикирди бир-бирине образлы, тәсирли жеткериўге өз-өзинен мүтәжлик сезиледи. Бул жағдай соматикалық фразеологизмлердиң де қәлиплесип, қатарының толығып барыўында белгили әхмийетке ийе деп баҳалаўға болады.

Хәзирги дәўирде антропоцентризм жөнелисиниң раўажланыўы менен қурамында соматикалық бирликлери бар болған фразеологизмлерди изертлеўге айрықша дыққат бөлинбекте. Тил элементлери өз ара тығыз байланыслылықта. Усы байланыслылық бир тутас системаны пайда етеди. Усы системалардың бири фразеологиялық система болып, онда тиллик нызамлылықлар арқалы соматикалық фразеологизмлерди бөлип алып изертлеў арқалы оның бүгинги күнге шекем ашылмаған тың тәреплер тиллик илимий баҳа бериў арқалы лингвомәдений тәреплериниң илимдеги баслықларын толтырыў, машқалалы сораўлар жуўап хәм шешимлер табыўдан ибарат болып есапланады.

Тил өз қурамында пикир, ойды жеткериў менен бирге мәдениятты да жеткерип беретугын қурал. Халықтың миллий сана-сезимин аңлатыўда соматикалық фразеологизмлер де белгили хызметти атқарады. Дене мүшелери қайсы тилде болмасын ең ески лексикалық қатламынан орын алады. Мысалы ерте дәўир (V-VI әсирдиң) естеликлери Орхон-Енисей жазба естеликлеринде адам мүшелерине байланыслы: ағыз-аўыз, йүрек-жүрек, көкуз-көкси, адақ-аяқ (Мог.30), арқа (Тон.5), беш-бес (кт4), бой-бой, дене (тон 4), янақ-жақ (Мог.12), көңил (КТМ,12), көз (Мог.2), қулақ-қулақ (Мог.12), сүңүк – сүйек (КТ 24), сач (Мог.1), ед – ет (Мог.29), тиз - дизе (КТ.26), тил – тил (Тон.56), қан (Тон, 52), қаш – қас (Е, 26) [1.31]. тағы басқа да сөзлер ушырасса, ал Махмуд Қашқарийдиң «Девону луғатат түрк»

шығармасында да: азәк – аяқ (96-б.), ашук – тобық (97-б.), өзәк – белдин ишки бөлегиндеги тамыр (101-б.), Әліг – қол, оң әліг – оң қол (102-б.), әрін – ләби, ерни (106-б.), ағруғ – ағруғ сөнүкі – омыртқа сүйеклериниң бириншиси (123-б.), узлуқ – билек сүйегиниң жуўан жери (124-б.), үмгүк (балалардың басындағы жумсақ жери) (134-б.) [2.498]., өпкә – өкпе (148-б.), Әнәк – еки тәрәптеги жақ, аўыздың еки шети (154-б.) ҳәм басқа да көплеген соматикалық бирликлер берилген. Асан Бахти түркий тилин ески шумерлер ҳәм скифлердиң тили менен салыстырып қарап, бир қатар сөзлердиң уқсаслығын төмендегише көрсетеди.

Әдебиятлар анализи ҳәм методлар. *Шумер тилинде:* зағ – жақ, бүйир, *түркий тилинде:* зағ, жақ, джақ – жақ, бүйир; шумер тилинде: емек – тил, түркий тилинде емек – емук – тил; ши (зи) өмир; жан, түркий тилинде ши (чи, джи, зи) адам мәнисин беретугын қосымта (улыўма түркий тилге тән) (бул жерде шы/-ши адам мәнисиндеги атлық сөз жасаўшы аффикс нәзерде тутылған: балық – балықшы, суў – суўшы (С.Шынназарова); шумер тилинде гештук – кулак, түркий тилинде ештук – еситилетуғын қубылыс.[3.55].

Демек, бул орында түркий тилиндеги қолланылатуғын дене мүшелериниң атамалары өз келип шығыўы бойынша ең ески лексикалық қатламға киретуғынлығын усы сыяқлы бирликлер дәлиллейди. Демек, қарақалпақ тилиндеги *гештек* – жаслардың бәзим отырыспағы атамасы, усы ески шумер тилинен түркий тилине өткен түп мәниси гештук – еситиў (кулак) – гештек сыяқлы бирликке аўысқанын, ал гештекте ойын-заўық кулак арқалы еситилиў хызметине қарай этимологиялық жақтан түпкиликли формасы менен тиккелей байланыслы, деп есаплайды.

Демек, дене мүшелери атамаларының ең ески тиллик қатламға кириўин есапқа алсақ, тилдиң қәлиплесиўи барысында соматикалық үзликсиз қолланылыўда болғанлығын мойынлаў мүмкин.

Тил билиминде дене мүшелери атамалары грек тилиндеги (сома - дене) атамасы менен байланысly болып, илимий изертлеулерде бул термин соматикалык бирликлер, соматизм – адам дене мүшелери атамалары түсиниги менен белгили. Дене мүше атамалары барлык тиллерде де жеке түринде де, фразеологизмлер курамында да өнімли түрде ушырасады. Соматизмлер көп мәнили сөзлерди, метафораларды, жаңа сөзлерде жасай алыу имканиятының кеңлиги менен ажыралып турууы менен биргеликте фразеологизмлерде доминанта болып келеди. Демек, соматизмлердин тилде жедел қоллана алыу мүмкиншилиги – усы тил бирликлеринин хызметине қатнаслы. Себеби, адам баласы ең дәслеп инсанияттың саналы өмирге қәдем басыуында дене мүшелеринин жәрдеми арқалы дәслеп өзин өзи танып, аңлап биле баслайды. Денесин фразеологиялык танып билиу арқалы, усы соматикалык бирликлерди, дене мүшесинин атамасын, сыртқы тәбийий тәсирди (сууық, ыссы, ығаллыққа бейимлиги хәм басқа да реакцияларын) этирапындағы өзин қоршаған дүнья менен салыстырмалы түрде баха бериуи нәтийжесинде бул атамалар, әсиресе, тек денотативлик семада емес, ал коннотативлик семада тиллик айланысқа түсе баслайды.

Нәресте дүньяға келип дөгерегиндеги затларды суу, нан, ата-анам деп таныуы менен бирге, өз физиологиялык дене қурылысын мынау – қол, бас, ауыз, көзим сыяқлы өз аты менен танып биле баслайды. Ал, фразеологизмлер курамында дене атамалары образлылықты пайда етип, мәнилик жақтан түрлене алады.

Ә.Болғанбаев қазақ тилиндеги дене мүшелери атамалары қатнасқан фразеологизмлерди «анатомиялык атауларға байланысly фразеологизмлер» деген атама менен береди хәм қазақ тилинин көп томлық түсиндирме сөзлигинде 4200 фразеологизмлердин киргенин белгилеп көрсетеди. Илимпаз дене мүше атамалары менен келген фразеологизмлерди бес топарға бөлип: бас мүшелер, қол мүшелери, геуде – сыртқы мүшелер, ишки мүшелер, аяқ мүшелери деп қарастырады.[4.132].

Соматизмлик бирликлер қарақалпақ тилинде эсиресе, көп мәнили сөзлер, метафоралар қурамында метафоралардың пайда болыуында да тирек лексема хызметин атқарады.

Соматикалық фразеологизмлер барлық тиллер ушын универсаллық сыпатқа ийе. Мысалы, рус тил билиминде дене мүшелери лексемасының сөзлик дефинициясына «адам органы ушын хэм оның сыртқы көриниси», адам корпусы (тулғасы Ш.С.) [5.134]., «Адам хэм хайўанатлар, олардың физикалық формасы, организмнің бөлимлери, бас бөлимнен басланыуы хэм жуўмақланған бөлими» [6.793]. деп анықлама береді. Сондай-ақ, рус тили лексикасында адам дене мүшеси атамасы 74 лексема менен берилип, соннан 59 дене мүшеси атамасы фразеологизмлер қурамында соматикалық компонентлер арқалы билдирилиуи де атап көрсетилген. Қарақалпақ тилинде де, әдетте лексикамызда соматизмлер (буннан былай дене мүше атамалары) өнимли түрде ушырасады.

Нәтийжелер хэм додалау. Қарақалпақ тилинің төрт томнан ибарат түсиндирме сөзлиги көлеминде жеке түринде қолланылатуғын соматизмлерди хэм фразеологизмлер қурамында қолланылмайтуғын фразеологизмлерди салыстырғанымызда, ҚТТС да улыўма төрт томының бәринде жәми 195 соматизм қолланылып, соннан 150 и фразеологизмлер қурамында ушырасатуғынлары, ал 45и фразеологизмлер қурамында қолланбайтуғынлары, жеке түрдеги өз тийкарғы номинативлик (атау) семасында қолланылатуғынлары болып есапланады. Дене мүшелери атамалары тек адамға тийисли болып қалмастан, ол хайўанат дүньясына да тийисли ортақ бирликлер болып саналады. Айырым ўақытларда хайўанат дене мүшелери менен адам мүшелери атамаларында бирдейлик, яғный бирдей формада айтылыуы, жазылыуы, бирдей мәни аңлатылыуы сыяқлы уқсаслық болғаны менен, дерлик көпшилик жағдайда хайўанатлардың денесиниң физиологиялық өзгешелиги, жаратылысы, тәбиятқа бейимлесийи (жүзийи, ушыуы, жер баўырлап жүрийи хэм т.б. да баслы белгилерине

қарап) пүткиллей басқаша лексемалар менен, өз ара уқсамайтуғын бирликлер менен аталыуы да ушырасады. Мысалы: бас, көз, аяқ, қан, сүйек, бел, тамыр, кулақ, мурын сыяқлы дене мүшелери атамалары адамларға да, хайўанатларға да ортақ болса, ал адамларда ушыраспайтуғын, тек хайўанатлардың өз физиологиялық дүзилисинен келип шығып қолланылатуғын: ири мал түрлеринде: хәўке, туяқ, ултабар, қырыққат, мүйиз, қылшықлы териси, шуўы (жолдасы, сарпайы), узын куйрықлары, түйеде: өркеши, жылқыда: жалы, қусларда, мысалы таўықта: жемсек, думғоза, қанаты, пәри; балықта: қалашлары, сағақ, уйқулағы, паңқылдаўығы, уўылдырығы; жыланда: кеби, уўлы тиси хәм басқа да өзине тән дене мүшелерине ийе екенлиги хәм адам дене мүшелеринен парықланыуы көзге тасланады. Сонлықтан да, соматизмлер атамасы улыўма тил билиминде хайўанат дене мүшеси атамалары емес, ал адам дене мүшелери түсинигинде кең танымалылыққа ийе. Хайўанат денеси мүшелери атамалары болса адам дене мүшелери атамалары менен улыўмалық характерге ийе болыуы менен бирге, тил илиминде фауна атамалары, жәнўарлардың дене мүшеси атамалары анималистлик бирликлер деп аталса, ал қурамында хайўанат дене мүшелери атамалары менен келген фразеологизмлердин Т.Ж.Мықтыбаева: «зоосемизм», «зоофразеологизм», «фразеонимлик единицалар», «фауналық атамалар», «зоонимли-анималлы фразеологизмлер», «фразеологиялық зоонимлер», жән-жаныўарлар атамаларына байланыслы фразеология сыяқлы хәр түрли терминлер менен берилмекте» [7.11]. - деп көрсетеди. Демек, тил илиминде соматикалық фразеологизмлер адам дене мүшеси атамасы тирек сөз сыпатында қатнасыўынан жасалған фразеологизмлер.

Тилдин фразеологиялық қоры, солардан соматизмлик фразеологизмлер де лингвокультурологияның қурам бөлеклеринен болып табылады. Бул ҳаққында Ш.Абдиназимов хәм Х.Толыбаев: «Тилдин фразеологиялық байлығы халық менталитети, мәдениаты жөнинде бай

мағлыўматларды усынады. Оларда халықтың тарийхы, миф, үрп-әдетлер, мәресим хәм руўхыйлығы туўралы көз қараслары өзгермей сақланған болады» [8.64].

Демек, соматикалық фразеологизмлер де эталонлар, паремиялар, стереотиплер, символлар, метафоралар, образлар, ритуаллардың қаратында лингвокультурологияның предмети болып саналады. Сондай-ақ, бул мийнетте И.Ю.Осуповтың қосық қатарларындағы фразеологизмлерден адам мүшелерине байланысly соматикалық фразеологизмлерден айырымларын қарақалпақ халқының миллий дәстүрлерине байланысly лингвокультуремалар деп көрсетеди. Мысалы: *Аўыз тийиў* фразеологизми – нан, аўқаттың шетинен аўыз тийиў хәм қонақ, мийман болыў мәнисин билдириўи, *диз шөгиў* – фразеологизми арқалы халықтың мың жыллық ядында сақланып киятырған патша хәм ханлардың алдында диз шөгип арзын айтыўы, *ғарға тамыр* – фразеологизминде түркий халықларының туўысқанлығының тереңлиги, ал *белине белбеў буўыў* – фразеологизминде ғаррыларға шапан жабыў хұрметлеў түсиниги менен бирге оларға қолқанат болыў, жәрдем бериў семалары жәмленгенлигин көрсетеди. Хәқыйқатында да, бул фразеологизмлерде қарақалпақ халқының миллий үрп-әдет дәстүрлери, қәдириятлары, сана-сезими өз көринисине ийе. Бул сыяқлы миллий мәдениятымыз, халықтың диний исенимлери менен байланысly болған соматикалық фразеологизмлерден көплек мысаллар келтириўге болады. «*Аўзын жаман жерден тескен* – ретсиз сөйлейди, пәтиўасыз» [9.20] деп берилген түсиникте тек қарақалпақ халқының емес, ал улыўма мусылман халықларының көзқарасларындағы улыўмалықты көриў мүмкин. Себеби, адам баласы, оның мүшелери жаратыўшы тәрәпинен жаратылғанлығы, адам аўзының өз орнында емес, ал орны басқа жерден жаратылды деген пикирде оның орынсыз, уятсыз сөзлерди сөйлеў жағдайы нәзерде тутылған.

Жуўмак. Жуўмақлап айтқанда, демек хәр қандай халыққа, миллетке тән болған миллий-мәдений өзгешеликлер, ең дәслеп сөзлерде сәўлеленеди. Ал, белгили түсиникти аңлататуғын сөзлер, фразеологизмлер тил ийелери санасында қәлиплескен түсиниклердин ең зәрүр, әхмийетли тәрәплерин көрсете алыў имканиятына ийе.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2014. –31 б.
2. Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк (С.Муталлибов редакторлығында). – Т.: Ўзбекистон ССР ФА, 1960. – 498 б.
3. Бахти А. Шумеры, скифы, казахи. – Алматы, 2004. – С. 55.
4. Болғанбаев Ә. Анатомиялық атаўларға байланысты фразеологизмдер // Қазақ тілінің түсіндірме жасау тәжірибелери. – Алматы: Ғылым, 1989. – 105-132 б.
5. Бергсон А. Собрание сочинений. Т. I. – М., 1992. – с. 134.
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999. – с. 793.
7. Мықтыбаева Т.Ж. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантика: Филол. ғыл. ... канд. дис. – Алматы, 2005. – 11 б.
8. Абдиназимов Ш., Толыбаев К. Лингвокультурология. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2020. – 64 б.
9. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2018. – 20 б.